

A nők jogai a középkori iszlámban

(JURA, 2005/2. szám, 11. évf. 20-29. o.)

© 2005 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

Muszlim jogtudomány a középkorban

A sarí'a és a fiqh

A klasszikus iszlámban a törvény és a vallás nem válik el egymástól. A *sarí'a* (mely arab szónak az eredeti jelentése „a vízhez vezető út”, átvitt értelemben az út, útmutatás, végső soron maga a vallási jog) az emberi cselekedeteket szabályozó, szükség esetén azokat szankcionáló vallásos tanítások együttese, maga a muszlim jogtudomány pedig nem más, mint ezek értelmezése (arab szóval: *fiqh*, vagyis a „megértés”, a „tudás”). Az iszlám világában a jogtudomány alapvetően a Koránon, a hagyományokon^[1], a muszlim közösség megállapodásán (*idzsmá*), az analógián (*qijász*) és olykor a személyes véleményen (*raj*) nyugszik. (Ezek együttes arab megnevezése az *usúl al-fiqh*, vagyis a „törvény gyökerei”, a belőlük eredő szabályokat, végső soron a tanítások mindennapi életben való alkalmazását pedig *furú' al-fiqh*-nek, a „törvény keretei”-nek nevezik.)^[2] A *fiqh* kidolgozása még az Omajjádák idején kezdődött, és végleges formáját az 'Abbászidák korában nyerte el.

Germanus Gyula megfogalmazása szerint „az iszlám jog egy sok évszázadon át kidolgozott hatalmas jogrendszer, mely mint tudomány az emberi értelem legkülönlegesebb terméke”^[3]. A muszlim jogtudomány – bár szerepe az isteni kinyilatkoztatáson alapuló mibenválósága miatt korlátozott – mindenkor jelentős tudománynak számított. A *sarí'a* maga a muszlim hívők számára örök értéket jelent, és természetéből következően, hogy a klasszikus muszlim jogtól idegen a „történelmi folyamatszerűség”.^[4] *Al-Sha'rání* sejk megfogalmazása szerint: „A Korán az alkotmány, ha úgy tetszik, a vallásos és polgári charta a muszlim népesség számára, amellyel kapcsolatosan nincsen helye általános természetű új törvények létrehozásának. Mindazok az előírások, amelyek kialakították és megalapozták jelenlegi törvényhozásunkat, legyenek azok a fejlődés csírájának, az előírások pontosításának és szentesítésének bármely mozzanatai, szellemükben és alapelveiket illetően összhangban állnak a Próféta tanításaival.”^[5] Azaz a muszlim jog az iszlám világában nem mint az emberi tapasztalatokból, belátásokból és megegyezésekből eredő tudáseggyüttes jelenik meg, hanem Allah kinyilatkoztatásain alapul. Dobrovits Mihály egy tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „az iszlámból hiányzik az európai értelemben vett jogalkotás (legislatio) teljes folyamata is: az iszlám jog alapja nem a törvényhozás, hanem egy – örök érvényűnek gondolt – jog megismerése (jurisprudentia).”^[6]

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a változtathatlanság valójában csak az *in abstracto* jogi standardokra vonatkozik, és a gyakorlatban a 7. század óta több változás is történt, például éppen a – napjainkban is a figyelem középpontjában álló – családjog területén. A megváltoztathatatlan isteni törvénnyel szemben – mely nem kölcsönös rendszer, az abszolút és örök értékek normáit foglalja magába, nem változtathat rajta semmiféle emberi hatalom – az iszlám világán belül létező népek, országok jogrendszere a helyi körülmények függvényében és az egyes közösségek speciális szükségletei által formálódik. A *sarí'a* jelenti viszont az egységet, a minden jogrend felett álló átfogó rendszert.^[7] A Koránban számos konkrét előírás olvasható, melyeket mindenképpen, minden muszlimnak be kell tartania.

Orthodox muszlim jogi iskolák

A muszlim jog alakulása három nagyobb hullámban ment végbe.^[8] Az első időszakban (7-9. század) az iszlám világának helyi jogrendszerei összezsugorodtak, a klasszikus jog kiterjedt, hatása megnövekedett. Ugyanakkor nagy hatással volt a muszlim jog szakértőire és magyarázóira az időközben megismert keresztények, zsidók és zoroasztrianusok közösségi jogrendszere is, jöllehet, ezeknek még részletei sem váltak soha az iszlám jogtest darabjaivá. A jogtudomány első igazi fellegrára az iszlámban Medina volt, majd más központok is kialakultak, mint például az iraki Kúfa. A *sí'ták* a szunnitáktól eltérő módon alakították saját jog-magyarázatukat.

A muszlim jogrendszer – változtathatatlan elvei miatt – nem követhette az egyes helyszíneken jelentkező igényeket. A 8-9. század folyamán így különböző helyszíneken (egy-egy személyekhez kötődően) vallásjogi iskolák (*madzáhib*) jöttek létre, melyek mindegyike ugyanazokat a törvényeket értelmezte, ám eltérő módon, a helyi gyakorlathoz igazítva. Bár eredetileg tudósok százai magyarázták a jog részleteit, négy tudós végzett olyan munkát, amellyel hosszú időkre meghatározták az orthodox (szunnita) muszlim törvénykezést és jogi gondolkodást.

A napjainkig jelentős hatást gyakorló irányzatok négy főbb jogi iskolát alkotnak. Elsőként alakult ki a *hanafita*, *Abu Hanifah* (697-767) munkássága nyomán, aki Kúfában és Bagdadban tevékenykedett, a történelemnek egy igencsak viharos korszakában. Szívélyes, ékesszóló és igen tudós ember hírében állott, aki először selyem-kereskedőként dolgozott Kúfában. Ezt követően ment Bagdadba, ahol bölcsességéről, okos jogi döntéseiről, erényességéről és érdemeiről legendákat zengtek.^[9] Számos tanítványa volt, akik gondolatait és hírét messze földre is elvitték. Nem hagyta magát a hatalmasságok által befolyásolni, döntéseit a lehető legkörültekintőbb vizsgálódás és igen szilárd jogi tudás birtokában hozta meg. Nem elégedett meg a vallásos források felhasználásával, hanem – a nomád Arábia gyakorlatából merítve ötletét – bevezette a jogban az analógia fogalmát azokra az esetekre nézve, amikor a Korán és a hadiszok nem nyújtanak útmutatást. Tanítványai könyveket állítottak össze tanításai és döntései kapcsán. Rendszerét átvették Törökországban, Indiában és Közép-Ázsiában.

A következő, ú. n. *málíkita* iskolát *Málik Ibn Anász* (715-795) hozta létre Medinában. E férfi olyan ájtatosan élt, hogy ezzel mindenkit ámulatba ejtett. Nem volt hajlandó például lovagolni a városban, mondván, hogy ott temették el a Prófétát. Igen népszerű tudós volt, részt vett politikai természetű vitákban is. „Al-Muwatta” című műve az első átfogó muszlim jogi munka. A Korán és a hadiszok pontos betartása mellett szerinte figyelembe kell venni a közösség megegyezésén alapuló jogi döntéseket is. Ez volt az egyetlen olyan vallásjogi iskola, melyet Észak-Afrika és a középkori Andalúzia (*akkori nevén: al-Andalúz*) területén is elismertek. Bár az orthodox muszlim nézetek szerint mind a négy vallásjogi iskola tanításai elfogadhatóak, a többi csoport képviselőit az Ibériai-félszigeten „eretnekként” üldözték. Málik Ibn Anász követői közül többen is írtak jogi könyveket az iszlám nyugati területén, például *’Iszá Ibn Dínár*, akit kiváló jogászként ismertek, és „A jó út” című művét sokan forgatták, például a neves enciklopédikus gondolkodó, *Ibn Hazm* is. Többen mások, mint például az „Andalúzia tudósa” névvel illetett *Ibn Habíb* is a málíkita iskola szorgos védelmezőivé váltak, szóban és írásban számtalanszor megnyilatkoztak a tanításokról, többen úgy, hogy személyesen is találkoztak Málik Ibn Anással. Fontos összetartó- és politikaszervező erőt jelentett a malikizmus az Omajjádák al-andalúzi uralkodása idején, és ez lett a legfőbb jogi irány a kiskirályok korában is, jóllehet, a másik három iskola tanainak mindvégig akadtak követői a félszigeten.

A harmadik, *sáffíta* iskola alapítója *al-Sáffí’i* (meghalt 820-ban) volt, ifjan Málik Ibn Anász tanítványa. Tanulmányait befejezve mesterétől szellemileg és térbelileg is eltávolodott, és Bagdadban dolgozta ki a közmegegyezés (*idzsmá*) koncepcióját, és személyes véleménynek is helyt adott jogi ügyekben. Idős korában mind gyakrabban hangsúlyozta a Korán és a hagyományok jelentőségét. Egyiptomban (ahol élete utolsó öt évét töltötte), Szíriában, Dél-Indiában, Malajziában és Indonéziában fogadták el leginkább rendszerét. Az általa összeállított terjedelmes törvénykönyv *Kitáb al-Umm* címmel jelent meg.

A negyedik vallásjogi iskolát *Ahmad Ibn Hanbal* (780-855) alapította, aki al-Sáffí’i tanítványa volt, de tanárától teljesen elfordult. A *hanbalita* iskola létrejöttétől fogva harcolt kora racionalizmusa ellen, s teljes mértékben ragaszkodott a Korán minden egyes betűjéhez. Mintegy 30ezer olyan hadíszot gyűjtött össze, amelyekre alapozta jogi véleményét. Fő műve az *Al-Musznád* címet viseli. A hanbalita iskola folytatói között találjuk a középkorban *Ibn Tadzsmiját* (meghalt 1326-ban) és később *Muhammad Ibn ‘Abd al-Wahhábot* (1703-1787), és ezen iskola törvényei uralkodnak ma is Szaúd-Arábiában.

Nők az iszlám jogban

A férfiak és nők törvény előtti egyenlőségének főbb elemei

Kevesé téma foglalkoztatja annyira az iszlám vallás, a muszlim társadalmak története és kultúrája iránt érdeklődőket, mint az iszlám nőképe, illetve a muszlim nők helyzete. Erről számtalan különböző, egyrészt az iszlám eltérő irányzataihoz tartozó, másrészt pedig nem muszlim szerzőktől való, egymásnak gyakorta ellentmondó leírás született a 7. század közepe, Mohamed fellépése óta. A sokféle leírás hátterében leggyakrabban az iszlám jogforrások eltérő értelmezése, illetve a jelenségek felületes szemlélete áll. Valamennyi elemző úgy véli azonban, hogy az iszlám vallás kialakulása, Mohamed fellépése javulást, jogbiztonságot hozott az arab nők életében. A Korán és a hadiszok számos részlete szól a nők jogairól, vallásos kötelezettségeiről, a különböző női szerepekről, a férfiak és nők viszonyának szabályozásáról, a női viselkedésről és a női magántulajdon, valamint az öröklés rendjéről.

A muszlim jogrend férfiakat és nőket érintő részeit alapvetően két nagy csoportra lehet osztani: az emberek egyrészt mint *emberi lények*, másrészt mint *személyek* jelennek meg az előírásokban.

Ami az emberi lényeket illeti, az iszlámban a férfi és nő Isten előtt egyenlő. Mindketten Allah teremtményei (Korán 4:1; 7:19; 49:13), és mindkét nemre vonatkoznak a hívők közösségének törvényei. Az emberi élet megítélése kapcsán tehát elmondható, hogy az iszlámban nem a hívő neme számít, csakis gondolatainak és cselekedeteinek milyensége. Összefüggésben azzal, hogy a nő is emberi lény az iszlám szerint, a Korán elítélően szól a leánygyilkosságokról. Ezt tanúsítja többek között az alábbi részlet: „...és amikor az élve eltemetett kislányt megkérdezik: miféle bűnért öletett meg? (...) s a Pokol tüze föllángol, a Paradicsom pedig közel kerül – megtudja (minden) lélek, hogy mit hozott magával.” (81:8-9, 12-14.) Egy másik szúra szerint: „...ha valamelyiküknek leánygyermek születését hozzák hírül, orcája elsötétedik és haragvás tölti el; elrejtekezik az emberek elől a rossz miatt, amit hírül hoztak néki: vajon megtartsa-e őt a szégyenre, vagy rejtse el őt a homokba? Bizony, rosszul ítélnének!” (16:58-59)^[10] Ibn Hanbal – felidézve Mohamed próféta mondásait – 1957. hadiszában az alábbiakat írta: „Bárkit, akinek lánya van, és nem öli azt meg, nem is bántalmazza és nem részesíti előnyben a fiút, Allah beereszti a Paradicsomba.”^[11]

Ezt a szemléletet megerősíti az a koranikus történet is, mely szerint Éva nem csábította bűnre Ádámot, nem az ő hibája a bűnbeesés, hanem az ördögé (*iblisz*), aki mindent elrontott: „És botlásra készítette őket a Sátán, és kiűzte őket abból az állapotból, amelyben leledtek.” (2:36, továbbá: 7:22) Egy másik szúra-részlet pedig egyenesen Ádámot teszi felelőssé: „Ádám nem engedelmeskedett az ő Urának, és eltévelyedett.” (20:121) A bűnbeeséssel kapcsolatosan fontos az, a Biblia tanításaitól gyökeresen eltérő muszlim szemlélet, hogy az első emberpár bűne nem származik át a későbbi generációkra, minden ember ártatlan teremtményként jön a világra, és csakis a saját élete eseményeiért felelős.

Az Allahban hívő férfiak és nők számára előírt vallásos kötelezettségek azonosak, sőt, a nők számára bizonyos könnyítések is bekerültek a Koránba (például a menstruáció időszakában és a szülés utáni negyven napon, a szoptatás alatt illetve zárandokútjuk során nem kell böjtöt tartaniuk, azt később is bepótolhatják). A vallásos előírások betartásáért vagy megszegéséért járó jutalmak és büntetések sem különböznek nők és férfiak esetében. A Korán 33. szúrájának 35. szakasza például a muszlim hívők számára alapvető jelentőségű tartalmat hordoz: „A muszlimoknak és a hívőknek, s azoknak, akik alázatosan alávetik magukat, akik az igazat mondják, akik állhatatosak, akik szerények, akik alamizsnálkodnak, akik böjtölnek, akik szemérmükkel (ön)megtartóztatók, akik gyakorta megemlékeznek Allahról, mindezeknek – legyenek ők férfiak avagy nők – Allah megbocsátást és óriási fizetséget készített elő.”^[12] Itt nem más került lefektetésre, mint a két nem köréből kikerülő hívők *spirituális értelemben vett egyenlősége*. Több más, hasonló részlet is olvasható a muszlimok szent könyvében, mint például az alábbiak: „Aki jótettet cselekszik, lett legyen ő férfi avagy nő, és (amellett még) hívő, azt bizvást jó életre fogjuk majd életre kelteni! És a fizetségüket a legjobb tetteik szerint fogjuk viszonzni.” (16:97) „Aki pedig jótetteket cselekszik, lett legyen férfi vagy nő, és (amellett még) hívő, az (majdan) a Paradicsomba megy, s (a megmértés során) annyi jogtalanságot sem szenvednek el, mint egy rovátka a datolyamagon.” (4:124) „Én nem hagyom veszendőbe menni egyetlen munkálkodó művét sem, lett legyen ő férfi avagy nő...” (3:195) Ezekből a fragmentumokból és a Korán más részeiből világosan kiderül, hogy a hívők számára nemüktől függetlenül nyitva áll a Paradicsom kapuja, és hogy túlvilági életüknek egyetlen mércéje vallásos

életvitelük.

A vallás gyakorlásával kapcsolatosan azonban vannak bizonyos különbségek muszlim férfiak és nők között. Például az, hogy az imák során elkülönülnek egymástól a két nem tagjai. Az iszlám világában a hívők otthon vagy a mecsetben imádkozhatnak, és a vallás kialakulását követő első századokban a nők is gyakorta látogatták a mecseteket, főként a pénteki kötelező ima idején. A hagyományok azonban előírták számukra, hogy ne öltözködjének kihívóan, és ne illatosítsák magukat. Végül elfogadottá vált az, a mai napig érvényben lévő szokás, hogy a nők a férfaitól elkülönítetten, a férfiak mögött elhelyezkedve vehetnek részt nyilvános helyen az imádkozásban, és ezt nekik – ellentétben a férfakkal – még péntekenként sem kötelező otthonukon kívül, a mecsetben végezni. A történelem során egyes muszlim országok gazdasági-politikai hanyatlásának időszakában a nők mecsetlátogatására vonatkozó tiltásokkal is találkozhatunk. A vallás gyakorlásával összefüggő különbség továbbá a két nem tagjai között, hogy a nők legfeljebb csak nőkből álló közösség élén tölthetik be az *imám* szerepét, míg a férfiak mindkét nembeliek csoportjai előtt.^[13]

A nők eltérő jogai

Társadalmi élet

Mint *személyek*, a férfiak és nők természetüktől fogva különböznek, s mivel nem azonosak, az iszlám szerint eltérő jogaik és kötelezettségeik vannak. A Korán szerint „a férfiak (azonban) egy fokkal fölöttük állnak” (2:228) és „a férfiak fölötté állnak a nőknek, mivel Allah előnyben részesített közülük egyeseket másokkal szemben... A jóra való asszonyok engedelmesek...” (4:34) Ez, a nemek közötti egyenlőtlenység az elemzők szerint a 7. századi Arabia társadalmi viszonyaiból következett: ott, akkor a férfiak voltak a nők védelmezői, kötelességük volt eltartani a családot.^[14] A férfi társadalmi, politikai, gazdasági téren is fontosabb Allah számára. A társadalmi életben a nők alávetettsége több előírásban is kifejeződik: a tanúságtételről szóló szúra szerint például két nő tanúvallomása ér fel egy férfiével (2:282).

A muszlim nők társadalmi helyzetét illetően nagy változásokat hozott Közel-Keleten az 'Abbászidák kora (750-1258). Az iszlám terjedése következtében Allah követői számos kultúrával találkoztak. A győzelmek, a meggazdagodás, a városi életmód önmagukban is hozzájárultak az életmódváltáshoz, a harcosok öntudatának megerősödéséhez, és mindehhez csatlakozott még a perzsáktól és bizánciaktól átvett sok-sok kulturális elem. A kalifátus korában több, az újonnan meghódított területek szokásaiból merített „státusz-szimbólum” is megjelent a városiak, tehetősebb arabok között. Ilyen volt például a nők és gyerekek házon belül való elkülönített életterének kijelölése és a nők fátyolviselése. Mohamed személyes életviteléről mindezt már a 7. században előkészítette, ő ugyanis saját feleségeit egy idő után függöny mögött, idegen férfiak szemeitől távol tartotta. A Korán azonban nem írta elő *általában* a nők lefátyolozását, sem pedig a külvilágtól való elzárásukat. Egyértelműen és csak a próféta feleségeiről szólnak az alábbi részletek: „Ti próféta asszonyai! Ti nem olyanok vagytok, mint bárki is az asszonyok között. Ha istenfélők vagytok, ne legyetek aláztatok a beszédben, nehogy az, akinek a szíve beteg, vágyat érezzen (írátatok)! Beszéljetek úgy, ahogy illik. És maradjatok a hajlékaitokban és ne cifrázkodjatok úgy, ahogyan a hajdani, pogány korban tették!” (33:33) és „Ti hívők! Ne lépjetek be a próféta hajlékaiba – ha csak engedélyt nem kaptatok – evésre, anélkül, hogy kívárnátok a kellő időt arra! Ha azonban meghívást kaptatok, lépjetek be. (...) És ha kértek valami eszközt a feleségeitől, akkor függöny mögül kérjétek! Így tisztább marad a ti szívetek és az ő szívé is.” (33:53)

Az iszlám korai időszakában az arabok legnagyobb része nem is tudta volna teljesíteni ama kívánalmat, hogy feleségét a ház elkülönített részében tartsa, hiszen a nők is dolgoztak, például parasztasszonyként a földeken vagy árusként a piacon. Az iszlám világában legelőször az 'Abbászida kor uralkodói és főúri udvarain belül jelent meg a külön női lakrészt, amikor a törvényes feleségeket kiemelték, és a rabnők fölé helyezték. Az egy helyben való tartózkodás tulajdonképpen azt jelentette, hogy az előkelő nőknek nem kellett dolgozniuk, és korlátozott mozgáslehetőségük valamiféle luxus kifejeződése volt, amolyan kitüntetési helyzet. Hamarosan azonban a női lakrészt ezen jelentése (ennek eredeti, perzsából átvett megnevezése a *harím*)^[15] elmosódott, és az elkülönített női lakóteret a szüzesség, az illem védelmezésének szimbólumává vált.^[16] A városiak férjek és apák így óvták családjuk nőtagjait az idegen férfiaktól, és már kisgyermekként minden fiú megtanulta, hogy felnőttként csak a nők korlátozott csoportjával állhat kapcsolatban (közele rokonaival és házastársával). A nő tisztaságának védelme egyben a férfi becsületének^[17] (*ard*) megóvását is szolgálta. A nők a férfiaknál jóval ritkábban hagyták el lakóházukat, általában csak akkor léptek ki az utcára (testüket fedő, bő ruházatban és fátyolban), ha nyilvános fürdőbe, mecsetbe, kórházba vagy rokonlátogatóba indultak.

A háremmel együtt a kalifátus időszakában széles körben elterjedt a muszlim nők között a fátyol- (pontosabban a fejkendő-) viselés szokása is. Az iszlám történetét és jelenét illetően az egyik sok vitát kiváltó jelenség ez. Mint fentebb már idéztük, a Koránban világosan az áll, hogy Mohamed feleségeinek kellett elrejtőzniük a kíváncsi tekintetek, az idegen férfiak sóvár szeme elől – függöny (*hádzsisz*) mögé! Maguk a muszlimok történelmük során vallásjogi iskolától, társadalmi helyzettől vagy vallási irányzattól függően eltérő módon ítélték meg a fátyolviselés szokását. Az ókori Keleten – már jóval Mohamed fellépése előtt – elterjedt viselet volt a fátyol a nők körében. Előkelő indiai, perzsa és zsidó nők is viselték, ezzel hangsúlyozva nemesi származásukat, erkölcsi feddhetetlenségüket, vallásosságukat. Előírás volt továbbá a fátyolviselés (a haj eltakarása) a gyülekezetbe lépő vagy prédikáló keresztény nőknek is. (1Kor 11,4-6) A fátyol tehát – már az iszlám kialakulása előtt – több helyszínen elválasztotta a hívőt a hiteltlentől, az erényest az erkölcstelentől, a szabad nőt a raboktól.^[18]

Házasság

A házasságkötés feltételei és körülményei

A koranikus törvény a házasság alsó határát lányoknál 12, fiúknál 15 évre teszi. A kislányokat ezért általában 10-12 éves korukban jegyezték el. (E korai időpontnak egyik legfontosabb oka az volt, hogy a leánynak szűzen kellett házasságra lépnie.) A házasságkötést, a feleség viselkedését illetve a válást illetően az iszlám jogforrások bőséges útmutatást közölnek. A Korán világosan kinyilvánítja, hogy a házasság kívánatos a muszlim hívők esetében, és az a társadalom két tagja között köttetik, és célja az emberi élet egészére nézve az érzelmi biztonság és a lelki harmónia megteremtése. A házasság a szereteten és a könyörületességen alapszik: „(Allah) jelei közé tartozik az, ahogy sajátmagatokból feleségeket teremtett nektek, hogy velük

lakoztatok. És szeretetet és irgalmat rendelt el közöttetek.” (30:21)

A muszlimok a házasságkötést nem tartják ugyan szentségnek, de a Korán egyes részei szerint van valamiféle „szent karaktere”, mivel ünnepélyes kapcsolat. A muszlimoknál a házasság civil szerződés, még írásbeli megállapodás sem szükséges a megkötéséhez. A házasulandók megegyezésekor mindössze két vagy három felnőtt tanúra van szükség (két, 18 évesnél idősebb férfire vagy egy férfire és két nőre). A beleegyezésnek szóban kell elhangoznia, de nem feltétlenül szükséges az, hogy a házasulandó felek maguk fejezzék ki ezt, lehetséges, hogy a szülei vagy gyámjuk mondja ki a hozzájárulást. A malikita iskola tanításai szerint a nőnek egyenesen nincs is joga, hogy személyesen fejezze ki beleegyezését a házasságkötésbe, helyette csak apja vagy gyámja teheti ezt meg.^[19]

Az iszlám jog szerint (a szunna alapján) a leányt azonban senki nem kényszerítheti arra, hogy saját akarata ellenére házasságra lépjen. Az Ibn Hanbal által leírt 2469. hadisz szerint Mohamedet egyszer felkereste egy fiatal nő, akit apja férjhez kényszerített. A próféta megadta neki azt a lehetőséget, hogy válasszon a házasság folytatása vagy annak érvénytelenítése között.^[20] A hagyományok nagy része szerint Mohamed azt ajánlotta a hívőknek, hogy eljegyzés előtt nézzék meg a választott nőt, mivel a házasságkötés egyik fontos alapja a leány (egészséges) fizikuma.^[21]

A középkor évszázadai során azonban a vőlegény általában nem láthatta menyasszonyát az esküvő előtt, kivéve, ha az valamelyik (apai ágon való) unokahúga volt, akit kislány korából ismert. Ilyen rokoni szálak híján a család nőtagjai vagy hivatásos kerítőnő szervezték a házasságot. Ez utóbbiak tevékenysége gyakran volt csúfolódás és gúny tárgya a régi arab mesékben és történetekben, mint olyan pénzéhes nőszemélyeké, akik haszon reményében bárkit bárkinek kiközvetítettek.^[22] A fiatal emberek jobban jártak, ha édesanyjukra vagy más nőrokonokra bízta a menyasszony kiválasztását. Ők szabadon elmehettek a lányos házhoz, találkozhattak az ifjú leánnyal (akit gyakran a nők számára fenntartott nyilvános fürdőben szemeltek ki), és beszéltek neki a vőlegény erényeiről (legalább annyira túlozva, mint a kerítőnők).

A házasságkötéskor felmerülhettek olyan okok, körülmények, amelyek eleve lehetetlenné tették a készülő frigyet. Ilyenek voltak például a folyamatosan fennálló okok között egyes rokoni kapcsolatok, melyekről a Korán csak a férfiak vonatkozásában ír: „Ne házasodjatok olyan asszonyokkal, akikkel atyáitok kötöttek házasságot... (...) Tilalmas nektek (házasságot kötni): anyáitokkal, leányaitokkal, nővéreitekkel, apai és anyai nagynénjeitekkel, fivérek leányaival, nővérek leányaival, (nevelő)anyáitokkal, akik szoptattak benneteket és tejtestvéreitekkel, anyósaitokkal, a ti gyámságotok alatt álló mostohalányaitokkal – azoktól az asszonyaitoktól, akikkel már együtt háltatok; (...) (tilalmas továbbá): saját ágyékoktokból (sarjadt) fiaiatok feleségeivel s az, hogy két nővért együtt vegyetek feleségül – kivéve azt, ami már a múltban megtörtént.” (4: 22-23)

Vallási okból tilos volt továbbá nem muszlim házastársat választani, erről a Korán a férfi és a nő szempontjából is útmutatást ad: „Ne házasodjatok pogány asszonyokkal, amíg nem lesznek hívők! Egy hívő rabszolganő bizony jobb egy pogány asszonynál – még akkor is, ha ez tetszik nektek. És ne adjatok feleségül (hívő asszonyokat) pogányokhoz, amíg nem lesznek hívők. Egy hívő rabszolga bizony jobb egy pogány férfinál, még akkor is, ha ez tetszene nektek. Ezek (a pogányok) a pokol tűzéhez hívnak, Allah azonban – ha úgy tetszik neki – a Paradicsomba és a megbocsátáshoz hív.” (2:221) Tilos továbbá a házasságkötés akkor, ha a férfinak már négy felesége van. Nők számára tiltott az iszlámban a poliandria. Nem házasodhat újra egy muszlim férfi azzal a volt feleségével sem, akit egyszer már végérvényesen eltaszított. (L. erről alább.)

A menyasszony hozománya

Ha nincsenek akadályok a házasságkötés útjában, akkor a felek kölcsönös egyetértésével megkötött házassági szerződés alapvető részét alkotja a vőlegény által az arának adott hozomány meghatározása is, melyre az iszlám előírásai szerint a menyasszonynak joga van; jegyajándéka mindvégig az életében saját tulajdonát képezi, válás esetén is megtarthatja azt (2:229). A *mahr* eredetileg (a dzsahilja korában) olyan kompenzáció volt, amelyet a vőlegény a menyasszony családjának fizetett, kárpótlásként azért, hogy hosszú évek szülői gondoskodása után a leányt kiemelte családi környezetéből, és saját házába vitte. Ha törzsbeli rokonhoz (unokatestvérhez) ment nőül a leány, akkor efféle „kártérítésre” nem mutatkozott szükség. Később a jegyajándék inkább a menyasszonynak nyújtott hozományt jelentette, amelynek minimális és maximális értékhatárát a négy jogi iskola törvénytárgyozói eltérően ítélték meg, mivel sem a Koránban, sem a hagyományokban nincs szó a pontos értékéről. A malikita iskola 1/4 dinárban vagy 3 dirhemből jelölte meg a nagyságát.^[23] Hozománya felett a muszlim nő élete végéig saját maga rendelkezett, férjének ugyanis kötelessége volt, hogy feleségét és gyermekeit, esetleg magára maradt nőrokonait is eltartsa, őket élelemmel, ruhákkal és minden egyéb, az élet fenntartásához szükséges dologgal ellássa, illetve hogy számukra lakást biztosítson. Az iszlám jog tehát már a korai időkől kezdve elismeri a nő jogát saját pénzére vagy egyéb tulajdonságaira vonatkozóan.^[24] Joga volt eladni, elajándékozni, elzálogosítani vagy bérbe adni értékeit, illetve ezeket használta fel például abban az esetben, ha válás vagy megözvegyülés esetén magára maradt, és saját élethelyet kellett teremtenie.

A házastársak jogai és kötelességei

Az iszlám több pontban is előírja a házastársak kötelességeit, melyek férfiak és nők esetében eltérőek. A férjnek együtt kell élnie feleségével, el kell tartania őt, hozzá kell járulnia, hogy szüleit és rokonait otthonában fogadja illetve őket meglátogassa, ha több felesége van, mindegyikükkel méltányosan és egyenlő módon kell bánnia. A férjnek joga és kötelessége feleségével házasságot élni. Joga van ahhoz is, hogy feleségétől elváljon illetve több feleséget vegyen. A feleség engedelmességgel, hűséggel tartozik férjének.

Az iszlámban férfiak és nők között csak a házasságon belül engedélyezett a nemi kapcsolat, amely nem csupán a gyermeknemzés és az örömszerzés forrása, hanem magasabbrendű (misztikus) jelentést is hordoz: „Az asszonyaitok szántóföld nektek. Menjetek a szántóföldetekre, ahogyan csak akartok! Küldjétek előre (jócselekedeteket) lelketek számára és féljétek Allahot!” (2:223) Mohamed a hagyományokban megőrzött gondolatok szerint házastársaknak a nemi együttlét valamennyi formáját megengedhetőnek tartotta, kivéve annak anális módját. A szexuális aktus időpontját illetően pedig ez az előírás olvasható a Koránban: „Kérdezzek téged a havibajról. Mondd: »Kórság az.«, Ezért tartsátok távol magatokat az asszonyoktól a havibaj idején, s ne közeledjétek hozzájuk, amíg meg nem tisztulnak! Ha megtisztultak, akkor közösüljétek velük

úgy, ahogyan Allah elrendelte számotokra.” (2:222)

A házasságtörésről a Korán keményen rendelkezik: a paráználkodó férfinak és nőnek is száz-száz korbácsütés jár (24:2), és ez követően többé nem házasodhatnak tisztességes muszlimmal (24:3). A házasságtörés tényét azonban alaposan bizonyítani kell: „Aki tisztos férjes asszonyoknak kelti rossz hírért, és azután nem hoz négy szemtanút, azt korbácsoljátok meg nyolcvan korbácsütéssel, és ne fogadjatok el tőle tanúságtételt soha többé!” (24:4) „És azok, akik (saját) feleségeiknek keltik rossz hírért és önmagukon kívül nincsenek tanúik, akkor a tanúság az legyen, hogy négyszer tanúbizonyságot kell tennie Allah előtt, hogy az igazat mondja, és ötödszöre úgy, hogy Allah átka legyen rajta, ha hazudik!” (24:6-7)^[25] A Korán szerint viszont „a jóra való asszonyok engedelmesek és vigyáznak arra, ami (a kívülállók számára) rejtve van, mivel Allah vigyáz (arra). Akiknek nyakaskodó természetét féltitek, azokat intsetek meg, kerüljétek őket (a házastársi) ágyakban és lássátok el a bajukat!...” (4:34)

Az anyaság

A muszlim feleség akkor nyerte el legkedvezőbb helyét a családban, ha fiúgyermeket szült. Attól fogva *umm*-nak nevezték, ami annyit tett, hogy „anya valakinek”. A Korán és más iszlám jogforrások kivételes odafigyelést írtak elő az anyákkal kapcsolatosan, alátámasztva a muszlimok azon felfogását, hogy a nő elsődleges feladata az életben az, hogy gyermeket szüljön. Fontosnak tartották, hogy a kisgyermeket édesanyja tejével táplálja és hogy az első éveiben ő nevelje. A kívánatos szoptatási idő a Korán szerint két év, amit még akkor is igyekeztek betartani, ha időközben a gyermek szülei elváltak. (2:233) Az iszlám világában a gyermekek életük végéig tisztelettel tartoznak szüleiknek, kiemelten az édesanyjuknak. A Koránban több helyen olvashatóak ezzel kapcsolatos kinyilatkoztatások: „Meghagytuk az embernek szüleivel kapcsolatban – (hiszen) az édesanyja kínos-keservesen hordozta őt s az elválasztásáig két év telt el –, hogy »légy hálás nekem és szüleidnek!«”^[26] (31:14) Egy hadíszt szerint egyszer egy férfi kereste fel Mohamedet, és ezt kérdezte: „Ó, mondd, Allah küldötte, ki az az emberek között, aki legérdemesebb arra, hogy jó kísérem legyen? A próféta erre azt válaszolta: Az édesanyád. A férfi erre azt kérdezte: És még kicsoda? A próféta azt mondta (újra): Az édesanyád. A férfi azt kérdezte: És még ki? Csak akkor felelte azt a próféta, hogy: Az édesapád.”^[27]

A gyermekek születése biztosítékot jelentett a szülőknek arra nézve, hogy idős korukra nem maradnak támasz nélkül. Ha egy asszony nem tudta gyermekkel megajándékozni férjét, gyakran ő maga választott számára újabb feleséget, olyat, aki alsóbb társadalmi rétegből származott. Így a társfeleség (*darra*)^[28] szinte szolgaként került a házba, és gyermekeit az első feleség úgy nevelte, mintha sajátjai lennének. Noha gazdasági szempontból és a gyermekáldást illetően voltak előnyei az efféle házasságnak, érzelmileg nagy teherterhelést jelentett mindegyik feleség számára, miként ezt az alábbi arab mondás is bizonyítja: „A társfeleség keserű, lett légyen bár azelőtt mézeskanocsó.”^[29]

A többnejűség

A kutatások szerint az iszlám előtti időkben a nomád arab törzsek tagjai körében a poligámiára és a poliandriára is találhatunk példákat, ezeket azonban olyan speciális gazdasági-politikai okok hozták létre időlegesen, amelyeket a Korán keletkezésének időszakában is feltételezhetünk. A többnejűség kérdését illetően a szent könyv 4. szűrájának 3. verse a mérvadó, amely szakaszban valóban szerepel az a kitétel, hogy egy muszlim férfinak akár négy felesége is lehet, ám ennek megvannak a feltételei. A kutatók szerint feltételezhető, hogy olyan történelmi pillanatban született versről van szó, amikor a mekkaiakkal harcoló legelső (medinai) muszlim férfiak közül számos elesett a harcmezőn, különösen az Uh'ud város melletti csatában. Az iszlám hit védelmében hősi halált halt katonák özvegyeit és árváit támogatandó villantotta fel a Korán a többnejűség lehetőségét: „Ha attól féltek, hogy nem tudtok méltányosan bánni a (női) árvákkal, akkor házasodjatok meg a néktek tetsző nőkkel: kettesével, hármassával, négyesével! Ám ha féltek, hogy nem tudtok igazságosak lenni (egyszerre többhöz), akkor (vegyetek feleségül) csak egyet, vagy (elégedjétek meg) azzal, ami (rabszolgánót) a jobbotok birtokol. Ezzel tudjátok leginkább elkerülni azt, hogy igazságtalanul cselekedjétek.” (4:3) Ez a részlet, illetve a Korán más versei, amelyek arról szólnak, hogy képtelenség egyformán igazságosnak lenni több asszony irányában (4:129), sok muszlim gondolkodó szerint nem a többnejűséget, hanem éppenséggel a monogámiát propagálják.

A válás

A muszlim vallás jog szerint a válást a férfi és a nő egyaránt kezdeményezheti, ha valamelyikük úgy érzi, hogy házassága sikertelen vagy boldogtalan. A férj minden különösebb indoklás nélkül eltaszíthatja magától feleségét. Ennek jogi értelemben véve három formája van: a *visszavonható eltaszítás*, amikor is a férj tanúk előtt csupán egyetlen egyszer mondja ki válási szándékát. Ez csupán felfüggeszti egy időre a házastársi viszonyt, és ebben az esetben a férj kívánságára visszaállítható az eredeti állapot. Ha kétszer mondja ki válási szándékát a férfi, az a *visszavonhatatlan eltaszítás*, ami a házasság tulajdonképpen felbontását eredményezi. A házastársi viszony ilyenkor megszűnik, de egy későbbi időszakban, ha kívánják, az egykori házastársak ismét összeházasodhatnak. Létezik végül egy *visszavonhatatlan és végleges eltaszítási mód* is, amikor a férj háromszor fejezi ki ebbéli szándékát. Ilyenkor a volt házaspár között a muszlim jog értelmében soha többé nem lehetséges a házasságkötés.^[30]

A Korán szerint ugyanakkor „az elvált asszonyoknak – az illendőségnek megfelelő – ellátás jár! Ez az istenfélők kötelessége.” (2:241) A nőt tehát válás esetén nem lehet egyszerűen kitenni a házból. Válás után az asszonyok azonban kötelesek legalább három hónapot várni az újabb férjhezmenetellel^[31], mert ez idő alatt kiderül, hogy nem állapotosak-e elhagyott férjüktől. Ha a nő gyermeket vár, a volt férj visszafogadhatja őt (2:228), vagy várnia kell az újabb házasságkötéssel a csecsemő megszületéséig. A férfi eltaszíthatja feleségét (*taláq*), ám ilyen esetben csak a harmadik eskü számít. Ettől kezdve nem érintheti feleségét, legfeljebb akkor, ha azt már újabb férje hasonló módon eltaszította. (2:229-230)

Az iszlámban a nőknek is lehetőségük van arra, hogy férjüktől bizonyos összeggel (például a hozomány visszaszolgáltatásával) megváltsák a szabadságukat vagy (ritkábban) ők kezdeményezzék a közös megegyezéssel lefolytatott elválást. Például akkor, ha „egy asszonynak félnie kell attól, hogy férje rosszul bánik vele, vagy (huzamosan) elhanyagolja őt, akkor nem róható föl vétkükül, ha a békés megegyezésre jutnak egymás között. A békés megegyezés jobb (a viszálykodásnál).” (4:128) A férj poligámiája szintén oka lehet a nő részéről kezdeményezett válásnak, de csakis akkor, ha ezt a házassági szerződésben külön lefektették. A férjnek el kell engednie feleségét, ha az úgy kívánja: „Ne tartsátok vissza őket kényszerrel,

hogy áthágjátok (ezáltal Allah előírásait)! Aki eképpen cselekszik, az önmaga ellen vét.” (2:231) A válással a nő elveszti felügyeleti jogát kiskorú gyermekei felett.^[32]

Gazdasági élet

A muszlim jog gazdasági értelemben véve nem bánik egyenlő módon a férfakkal és nőkkel. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy abban a korban, amikor a Korán, maga az iszlám született, az arab nők számára korábbi életükkel és jogaikkal összevetve még azok az előírások is hatalmas pozitív változást jelentettek, amelyek az őket megillető javokról a férfiak tulajdonához képest eltérően szóltak. A férj által adott, fentebb már említett hozományhoz illetve az örökséghez való jog nagyobb mozgásteret és biztonságot adott a nők számára, mint a korábbi (törzsenként, területenként sokszor eltérő) szokásjog. Az is fontos szempont ezen kérdés vizsgálatánál, hogy a középkori iszlámban (miként már említettük) a férfiaknak kötelességük volt eltartani a nőket. Valószínűleg ebben rejlik a fő magyarázata például annak, hogy a nőket csak fele annyi hozomány illette meg öröklés esetén, mint a velük egy vérrokonsági szinten álló férfiakat: „A fiúgyermeket (az örökség elosztásakor) annyi illeti meg, mint amennyi a két leánygyermek része. Ha csak nők vannak (mégpedig) kettőnél több, akkor a hagyaték kétharmad része illeti meg őket; ha (csak) egy (nő) marad, akkor a fele. A szülőknek pedig, kinek-kinek egyhatod rész jár az örökségből, ha az (örökhagyónak) gyermeke van. Ha pedig nincsen gyermeke, s a két szülője örököl utána, akkor az anyját egyharmad rész illeti. Ha azonban fivérei vannak, akkor az anyját (csak) egyhatod rész illeti meg.” (4:11, továbbá: 4:176) Ismét máshogyan kellett kiszámítani az örökséget a férje után jutó rész kapcsán a feleség esetében: „A feleségeiteknek (...) a ti hagyatékotok egynegyede jár, ha nincs gyermeketek. Ha van gyermeketek, akkor a hagyatékotok egytizede jár nekik... stb.” (4:12)

Összegzés

A középkori muszlim jogi iskolák tanításai, a Korán és a hadiszok nőkkel kapcsolatos előírásai Európában még ma sem eléggé ismertek, pedig számos, az iszlám jogtörténete szempontjából meghatározó forrás európai nyelven is olvasható. Hozzáférhetőek továbbá azok az elemzések is, amelyek (muszlim és nem muszlim) jogtudósok tollából az elmúlt 100-150 évben születtek.

Ha összességében nézzük, a férfiak és nők jogi helyzetét illető szembevetendő egyenlőtlenségek ellenére megállapítható, hogy az iszlám megszületése pillanatában javulást hozott a lányok és asszonyok életében. A 9-10. századra írott formában is rögzítésre került azoknak az előírásoknak a sokasága, amelyekben lefektették az élethez való joguk, vallásos és házastársi jogaik és kötelezettségeik, örökségük és hozományuk fontos jellemzőit. A szunnita irányzat különböző jogi iskolái a részletkérdések tekintetében a nők jogaival kapcsolatosan is gyakorta eltérő eredményre jutottak, de a Koránban foglalt alapoktól egyik sem térhetett el. Az iszlámot azonban, körbefutva Ázsia, Afrika és Európa különböző területein, újabb és újabb hatások érték. Mivel a muszlim nőknek csaknem másfél évezreden keresztül korlátozott, a háremek falain túl alig terjedő művelődési lehetőségeik voltak csupán, a 18-19. századig nem is merültek fel jogegyenlősítési törekvéseik (hasonlóan európai társnőikéhez). A világnak azokban a muszlim országokban zajlott le leginkább a nők jogkiterjesztése, ahol az állam és az egyház szétválását (legalább részben) végbement. Vannak azonban olyan közösségek, ahol az iszlám tanításai régi, törzsi szokásokkal keveredve, ez utóbbiakat a nők megítélése kapcsán felerősítve a legutóbbi időkig is sok szenvedést és sok jogsérelemet okoztak a nőknek.

JEGYZETEK

1. Hagomány alatt értjük egyrészt azokat a közléseket, elbeszéléseket (*hadisz*), amelyek főként a vallási, de akár egyéb, például történelmi tárgykörből véve, szóban adtak tovább a muszlimok. Meg kell különböztetnünk azokat a szokásokat (*szunna*), amelyek a régi muszlim közösségekben érvényben voltak, „tekintet nélkül arra, hogy létezik-e rá nézve szóbeli úton közölt hagyomány vagy sem. ... a dolog természetéből következik, hogy egy hadiszba foglalt norma szunnának számít; az azonban *nem szükséges*, hogy a szunnára mindig megfelelően egy hadisz, amely azt szentesíti. Könnyen előfordulhat, hogy egy hadisz tartalma ellentmond a szunnának...” (Goldziher Ignác) Valamennyi hadisz két részből áll: azoknak a személyeknek a felsorolásával kezdődik, akik szóban egymásnak továbbadták a megőrzött szöveget, vagyis az átdadói lánc (*szilszila* tagjainak nevei szerepelnek első helyen (*isznád*), s ezt követi maga a szöveg (*matn*). (A síiták Mohamed unokaöccse és veje, 'Alí, valamint a leszármazottai által továbbadott szent mondásokat is elfogadják hitelesnek.)
2. Az arab kifejezések értelmezéséhez e tanulmány szerzője Salgado, Felipe Maílo: Vocabulario de historia árabe e islámica című művét használta fel. (Akal, Madrid, 1996. 86-87., 213-215. o.)
3. Germanus Gyula: Az iszlám jog. In: Összehasonlító jogi kultúrák. Szerk.: Varga Csaba. (Kiadó nélkül), Budapest, 2000. 234. o.
4. Coulson, N. J.: A History of Islamic Law. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1964. 4. o.
5. Sha'rání, al: Balance de la Loi Musulmane. Imprimerie Orientale, Alger, 1898. 22. o.
6. Dobrovits Mihály: Az iszlám jog. In: Terebess Ázsia Lexikon. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/jog.html> (2005. 07. 20.) 1. o.
7. Coulson i. m. 5. o.
8. A muszlim jog történetéről I. többek között az alábbi munkákat: Bousquet, George Henri: Le droit musulman. Arman Colin, Paris, 1963.; Milliot, Loius: Introduction à l'étude du droit musulman. Recueil Sirey, Paris, 1953.; Santillana, David: Istituzioni di diritto musulmano malichita con riguardo anche al sistema scieffita. 2 vols., Istituto per l'Oriente, Roma, 1926-28.; Schacht, Joseph: An Introduction to Islamic Law. Oxford University Press, Oxford, 1964.
9. Dodge, Bayard: Muslim Education in Medieval Times. The Middle East Institute, Washington, 1962. 68. o.
10. A tanulmányban közölt Korán-részleteket Simon Róbert fordításában közöljük. Az ettől eltérő esetet a lábjegyzetben jelöljük (l.: 12. jegyzet). Korán – A Korán világa. Fordította: Simon Róbert, szerkesztette: Puskás Ildikó. Helikon, Budapest, 1994. 2., javított kiadás.
11. Badawi, J. A.: The Status of Woman in Islam. Maramer, Buraydah, 1991. 15. o. Vallásmagyarázók ehhez gyakran hozzáfűzik, hogy természetesen ez csak akkor igaz, ha valaki életével egyébként is kiérdemelte a boldog túlvilági léte.
12. Megjegyzendő, hogy az eredeti, arab szövegben *Simon Róbert* fordításától eltérően hangsúlyosabban, a két nem lelki egyenlőségét sokszorosán kiemelve, állandó szóismétlések beiktatásával szerepel ugyanez a szöveg, miként azt például *Miháffy Balázs* fordítása tükrözi: „Mebékélő férfiak és nők; hívő férfiak és nők, magukat alávető férfiak és nők, igaz férfiak és nők, állhatatos férfiak és nők, alázatos férfiak és

nők, alamiznaadó férfiak és nők, börtönt megtartó férfiak és nők, erényüket megőrző férfiak és nők, s Allahra sokat emlékező férfiak és nők – Allah előkészítette nekik a megbocsájtást s a hatalmas bért.” In: The Holy Quran. EDHI International Foundation Inc., New York, é. n. 553-554. o.

13. Wiebke, Walter: Femmes en Islam. Sindbad, Paris, 1981. 33. o.
14. Ruiz-Almodóvar y Sel, Caridad: La mujer en la legislación musulmana. In: Árabes, judías y cristianas. Mujeres en la Europa medieval. Ed.: Celia del Moral, Universidad de Granada, Granada, 1993. 66. o.
15. A perzsa *harim*, illetve az indiaiaktól átvett *zenáneh* volt a muszlimok körében az első megnevezése a női szobának vagy sátonak. Ez a kifejezés *hárem*-mé az Ottomán török birodalom idején változott, és mint az érzéki, buja gyönyörök helyszíne, a fantasztikus luxus elzárt tere került be az európai köztudatba. A valóságban azonban a hárem nem más, mint az a szent és különös gonddal védelt lakrész, ahol egy-egy muszlim család nőtagjai és a kisgyermekek éltek, és ahová csak a ház ura vagy fiai léphettek be, esetleg az orvos. E lakótérben élt a férfi anyja, hajadon vagy özvegy nővérei, lányai és menyei. A jelentős uralkodók palotáinak háremében a családtagokon kívül számtalan cseléd és ágyas lakott, valamint az összes nő kisgyermekéi és (ha voltak) a rájuk vigyázó eunuchok. (Heller-Mosbahi: Tras los velos del islam – Erotismo y sexualidad en la cultura árabe. Herder, Barcelona, 1995. 43. o.)
16. Ruiz de Almodóvar y Sel, C.: El enclaustramiento de la mujer en la sociedad islámica. In: Estudios de Historia y de Arqueología Medievales V-VI. Servicio de Publicaciones Universidad de Cadiz 1985-86. 66. o.
17. A becsület (*ard*) az arab társadalmakban a férfi és a csoport attribútuma volt, és a legfontosabb erények között tartották számon. Ha egy férfi elveszítette a becsületét a közösség tagjai előtt, akkor azt leszármazottai több generáción át hiába próbálták visszaszerezni. A férfi becsülete nagyban függött a családjában élő nők viselkedésétől, jó hírétől, szinte jobban, mint saját tetteitől. Éppen ezért a nők minden cselekedetére és mozdulatára vonatkozóan kialakult az elfogadás vagy a szankció, hiszen egyetlen tekintet vagy szó is megfoszthatta becsületétől a férjet, illetve az egész családot. (Ruiz de Almodóvar y Sel (1985-86) i. m. 67. o.)
18. L. még erről: Kéri Katalin: **Holdarcú, karcsú ciprusok**. Terebess, Budapest, 2002.
19. Ruiz-Almodóvar y Sel (1993) i. m. 69. o.
20. Idézi: Badawi i. m. 17. o.
21. Wiebke i. m. 34. o.
22. Egy Bagdadtól Kairóig mesélt történet szerint egy 11. századi kerítőnő egy hajadonról azt állította, hogy egy csokor nárciszhoz hasonlatos. A vőlegény megnősülvén viszont a nászéjszakán egy csúnya, öreg nőt bontott ki fátylából. Mikor felháborodva reklamált a kerítőnőnél, az az alábbiakat válaszolta: „Nos igen, a menyasszonyod arcszíne sárga, haja hófehér, lábai vékonykák és sötétek. Magad sem tagadhatod, hogy hasonlatos a nárciszhoz!” Idézi: Wiebke i. m. 44. o.
23. L.: Desportes, E.: Théorie de la dot en droit musulman et dans les coutumes berbères. In: Revue Algérienne, 1947. 17. o.
24. Ez nem csupán a férjzett nőkre vonatkozott, hanem minden muszlim leányra, asszonyra és özvegyre.
25. Fennmaradt egy történet, mely szerint Mohamed imádott felesége, 'Aisha 13 éves korában elkísérte férjét egy csatába. 'Aisha egy tevehátra szerelt sátorban utazott, ahonnan egyik este kiszökött, és elhagyva a tábor, elveszett nyakékát kezdte keresni a sivatagban. Mikor a pihenőhelyre visszaért, ijedten látta, hogy a sereg útrakelt nélküle, mivel észre sem vették, hogy ő nincs a sátrában. Mohamed egyik fiatal férfi követője talált rá a nőre, aki valami miatt szintén hátramaradt, és ő vezette el tevéjére felültetve 'Aishát Mohamedhez. Ebből a balszerencsés esetből nagy botrány lett, a prófétának számos híve azt tanácsolta, hogy taszítsa el magától 'Aishát, mert folt esett annak jó hírén. Mohamednek tépelődései közepette látomása volt, ami meggyőzte őt arról, hogy ifjú felesége ártatlan, rágalmozói hazudnak, s így nyolcvan korbácsütést méretett rájuk.
26. L. még erről: Korán 46:15 és 29:8.
27. al-Bukharit idézi Badawi i. m. 21. o.
28. E kifejezés abból az arab szógyökérből származik, melynek jelentése „káros, kellemetlen”.
29. Idézi: Wiebke i. m. 48. o.
30. Ruiz-Almodóvar y Sel (1993) i. m. 73. o.
31. Kivételt képeztek Mohamed feleségei, akiket a Korán szerint (33:53) a prófeta halála után nem volt szabad feleségül venni.
32. Ez a malikita jogi iskola tanításai szerint ez tulajdonképpen a fiúgyermek pubertás koráig és a leánygyermek házasságkötéséig terjedő időszakra vonatkozik.